

Nepoznati autor, Dara Shukoh, ilustracija tintom,
Victoria Memorial Hall, Kolkata

APPENDIX

DARA SHUKOH – SUFIJA U VEDSKOM DUHOVNOM KRAJOLIKU

Sufi je onaj koji teži prevazići svijet formi i traži put iz mnogostrukosti ka Jedinstvu, iz posebnog ka univerzalnom.¹

SEYYED HOSSEIN NASR

Dara Shukoh (1615-1659) bio je mogulski princ (*shahzade*), sin velikog mogula, šaha² Džahana (1592-1666) i njegove supruge Mumtaz Mahal (1593-1631). Također, poznat i kao vjerski, islamski mislilac sufijske provenijencije, zapravo sufija – mistik, potom pjesnik, autor mnogih djela na perzijskom jeziku u kojima se bistri islamska filozofija, napose sufijsko duhovno učenje, i na kraju, ništa manje važno, veliki esteta – kaligraf.

Dara Shukoh, kao što rekosmo, bio je princ, najstariji sin i nasljednik velikog mogula, šaha Džahana. Ipak, nije uspio naslijediti prijestolje svog oca, a razlog je sukob s bratom Aurangzebom (oko 1619-1707), koji će oca, šaha Džahana nasilno zatvoriti u palaču, a Daru Shukoha će prvo na bojnopolju poraziti kod Samugarha (1658), potom kod Deoraija (1659) zarobiti i krvnički ubiti. Ovaj krvnik u borbi za prijestolje ubit će i drugog brata Murada Bakhsha (1661), te bratića Sulaymana Shukoha (1662), tj. sina Dare Shukoha. Nakon ubistva Dare

Shukoha, Aurangzebe će izvršiti niz ubistava, pokolja, nad mnogim nemuslimanima, i muslimanima koji se nisu uklapali u njegovo razumijevanje islama; svirepo ubija sufiju Sarmada Kashanija (1661)³, potom poglavara, tj. gurua sikha Tegha Bahadura (1675)⁴...

Mnogi historičari kasnije će, nažalost, relativizirati svirepo ubistvo Dara Shukoha, ukazujući na to da nije imao potrebne vještine da bi vladao veoma složenom mogulskom državom⁵. Također, brojni historičari, ali i biografi istaknut će njegovu veliku sklonost ka sufizmu, ali i misticizmu drugih religijskih tradicija, i upravo u tome vidjeti njegovu nesposobnost za vladanjem.⁶ Kazano, bez dvojbe, počiva i na činjenici da je bio okružen velikim brojem mistika, ne samo islamske provenijencije već i vedske. Ovaj uklon mistici mnogi su vidjeli kao posljedicu jednog događaja iz njegove rane mladosti. Naime, Dara Shukoh se kao mladić teško razbolio. Njegov otac, šah Džahan, u cilju izlječenja mladog princa odveo ga je kod glasovitog sufije i kadirijskog šejha Mian Mira (u. 1635) u Lahoreu⁷ – ova posjeta svecu, kako je vjerovao Dara Shukoh, bila je razlog njegovog ozdravljenja. Vrlo brzo Dara Shukoh postaje učenik (muršid) Mian Mirovog⁸ nasljednika Mulla Shah Badakhshija (XVII st.)⁹, tj. iniciran je u kadirijski sufijski red, tarikat¹⁰ – s tim u vezi je i njegov nadimak (mahlas ili lakab) *Qādirī*, kojim je potpisivao svoje pjesme¹¹.

Ipak, za bolje razumijevanje svjetonazora kojeg je baštiniio Dara Shukoh, valja spomenuti njegov obiteljski, tj. mogulsko-dinastički *background*. S tim u vezi, valja naglasiti da je on bio praunuk velikog mogula Akbara (1543-1605)¹², po mnogima najslavnijeg mogulskog vladara. Akbar je bio izuzetno sklon sufizmu,¹³ a s tim u vezi njega su mnogi istraživači vidjeli kao *najliberalnijeg vladara u islamskoj povijesti* koji će pokušati osnovati univerzalno etičko učenje,¹⁴ a neki će to vidjeti i kao novu religiju (!), poznatu kao *ḍīn-i-llāhī*.¹⁵ Jedna takva percepcija je i ona koju nam posreduje italijanski historioграф i jezuit Daniell Bartoli (1608-1685), a koji veli da je riječ o sinkretizmu

sačinjenom od raznih elemenata, uzetih djelomično iz Muhamedova Kur'ana, djelomično iz brāhmanskih svetih knjiga, a do neke mjere, do koje je to odgovaralo njegovim svrhama, i iz Kristova Evanđelja¹⁶ – nažalost i danas provejavaju slične, ako ne iste percepcije. Sam Akbar živio je izuzetno skromno, unatoč vladarskoj funkciji, a ta skromnost očitovala se i u tome što je bio vegetarijanac – bez dvojbe, pod utjecajem vedsko-vedantinskog nauka o nenasilju (*ahimsā*).

Ovaj, kako smo ranije kazali, obiteljski duhovni *background* izuzetno je važan kako bismo bolje razumjeli lik i djelo Dare Shukoha, a koji dobrozano nasljeđuje, u duhovnom smislu, svog pradjeda Akbara¹⁷. Zato nas ne treba iznenaditi sljedeće.

Dara Shukoh je imao intenzivne susrete s brojnim duhovnim tradicijama u okrilju mogulske države, na tlu Indijskog potkontinenta. Naravno, islamska duhovna, mistična, tj. sufijska tradicija, kao svojevrsno duhovno zaleđe Dare Shukoha jeste i poticaj, normativne naravi, za susret s drugim duhovnim baštinicima¹⁸, konkretno vedskim nasljedateljima – tzv. *hindusima*¹⁹. Napominjemo, jedan od aspekata islamske duhovnosti sufizma je i onaj koji profesor S. H. Nasr formuliše na sljedeći način:

Sufizam se po svojoj prirodi kvalificira kao učenje koje „kopa“ po misterioznom jedinstvu što počiva ispod raznolikosti religijskih formi, zato što je zainteresiran za skrovlita značenja (ma'nā) što se pojavljuju posredstvom spoljne forme (nām). Uz to, sufizam je jedini aspekt islama koji je u stanju potpuno pravilno pristupiti dubljim pitanjima komparativne religije...²⁰

Naime, Dara Shukoh je imao izuzetno plodne susrete, zajedničarenja, s mnogim brahmanskim panditima, tj. vedskim mudracima. Ti susreti iznjedrit će prvorazredne kulturne, tačnije duhovne plodove. U tom smislu važna aktivnost Dare Shukoha su intenzivna prevođenja bogoduhlih štiva vedske tradicije, i to *Atharvavede*, *Bhagavadgite*, *Yoga Vasishte* i mnogih upanišadskih tekstova. Naravno, riječ je o prijevodima s

izvornika, sanskrtskog jezika, na perzijski, koji je u mogulsko-indijskoj kulturi bio ne samo dvorski već i jezik nauke, poezije...²¹ Pravo kazano, Dara Shukoh je bio glavni pokrovitelj intenzivnog prevođenja vedske literature na perzijski jezik – mada, jednim dijelom je i sam bio prevodilac, konkretno upanišadskih tekstova²². Ovaj, naglašavamo, iznimno važan kulturni, tj. duhovni čin kasnije će omogućiti da i Evropa upozna, поближе i neposrednije, vedski bremeniti duhovni nauk²³.

Princ Dara Shukoh, praunuk slavnog velikog mogula Akbara, koristeći se savremenim jezikom, možemo reći da je bio prvorazredan baštinik i promicatelj mira među religijama, odnosno mira među narodima. Jedan od njegovih biografa kazat će *da nije pretjerano reći da svako tko pokuša riješiti problem vjerskog mira u Indiji (ali i u svijetu, op. a.) treba da se lati tog posla tamo gdje ga je ostavio Dārā, pa da produži putem koji je zacrtao taj kraljević*²⁴.

Ipak, vrijeme djelovanja Dare Shukoha jeste svojevrsna prekretnica u mogulskoj Indiji à *propos* mira među religijama, zapravo mira među narodima. Do tada prisutna koegzistencija, susret i zajedničarenje među muslimanima, osobito sufijama i vedsko-vedantinskim nasljedovateljima, najprije baštinicima vaišnavizma i šivaizma, nakon smrti Dare Shukoha je, ponavljamo barem što se tiče mogulske dinastije i vladavine, dobrano zamrla. U činu zauzimanja mogulskog prijestolja od Aurangzeba, jasno prepoznamo dva pristupa, ili dva puta, na koncu dva potpuno dijametralna politička modela koja su se očitovala u mogulskoj Indiji XVII stoljeća.

Prvi model je, kako to jasno ističe pakistansko-američki akademik i diplomata Akbar Salahuddin Ahmed (r. 1943), model sinteze islama s vedskom religiozno-duhovnom, ali i kulturnom tradicijom – ta sinteza je i *neki oblik prilagođavanja, bar na kulturnom, ako ne na vjerskom planu*. Najbolji predstavnici ovog modela su Dara Shukoh i njegov pradjed Akbar. Drugi model je onaj koji intenzivno udaljava i sukobljava islam/

muslimane s vedskom tradicijom i njenim nasljedovateljima. Najpoznatiji, ali i najradikalniji predstavnik ovog drugog modela je Aurangzebe²⁵. Akbar S. Ahmed u navedenim modelima vidi, prepoznaje ne samo Indiju, Pakistan ili Indijski potkontinent, već svijet u cijelini – jučer, danas i sutra. On jasno kazuje da ova dva modela ili izbora *će odjekivati u historiji i u našem vlastitom vremenu*^{26, 27}. Nadalje, Akbar S. Ahmed u Dari Shukohu i Aurangzebeu vidi svojevrzne paradigme po kojima, nažalost, funkcioniše sveprisutna politička logika u svijetu. On kazuje:

*Oni muslimani koji su zastupali sintezu i toleranciju, poput Akbara i Dara Šikoha, popularni su među Indusima, ali ne uvijek i među muslimanima. Običnim riječima rečeno, oni koji su postali simboli snažno određenog muslimanskog identiteta su najviše cijenjeni među muslimanima. Među Indusima, Akbar je vjerovatno najpopularniji muslimanski vladar, a Aurangzeb je najmanje omiljen; među muslimanima slika je obrnuta. Za većinu muslimana, Aurangzebe je heroj, a Akbar (baš kao i Dara Shukoh, op. a.) se jedva spominje, a zatim se odbacuje, gotovo kao da je heretik.*²⁸

Nažalost, danas je Aurangzebe, a ne Dara Shukoh, prije svega u Pakistanu i Indiji, za većinu muslimana upravo ono što je govorio i pisao Muhammed Iqbal:

*Aurangzebea treba gledati kao osnivača muslimanske nacionalnosti u Indiji...*²⁹

Ipak, da ne bi bilo zabune i pomisli da je naše afirmisanje Dare Shukoha, kao istinskog duhovnog junaka na polju onoga što danas najčešće zovemo mir među religijama, odnosno narodima, naš hir i navada, a bez ikakvog utemeljenja ili podrške u onome što jesu mišljenja uglednih islamskih učenjaka, navodimo riječi profesora Seyyeda Hosseina Nasra (r. 1933), inače izvrsnog poznavatelja islamske filozofije, posebno sufizma. U njegovim riječima, obratite pažnju, nema ni slova koje kazuje da je

Dara Shukoh otpadnik, zindik, mulhid, bogohulnik, heretik, eklektik, sinkretist... Ama baš ništa od toga!

„Bilo kako bilo, prijevodi (vedske bogoduhe literature, op. a.) Dârâ Shukûha uopće ne ukazuju na sinkretizam ili eklekticizam kakvi se daju naći u nekim drugim mješovitim pokretima u Indiji. Dârâ je bio sufija kadirijskog reda i pobožan musliman. Vjerovao je da su Upanishâde *dobro čuvane* Knjige koje Kur'an spominje (LVI:77-80), i piše da *sadrže bit jedinstva, te da su tajne koje se moraju brižljivo čuvati.*“

Kazano svakako treba posmatrati i u svjetlu sljedećeg kur'anskog kazivanja³⁰:

Svaki narod imao je poslanika.
(X:47)

Nastavljamo kazivanje S. H. Nasra:

„Njegovo djelo *Majma' al-Baḥrayn* je pokušaj da se pokaže identitet muslimanskih i hinduističkih (vedskih, op. a.) učenja o Jedinstvu. Dovoljno je pročitati Dârâ Shukûhov prijevod Upanishâde da bi se shvatilo da on nije na perzijski jezik prevodio samo riječi, nego je ideje prenosio u okvir sufizma. U njegovim prijevodima sadržan je sufijski pogled na Upanishâde, te oni nipošto ne predstavljaju pokušaj sinkretizma, već ozbiljno nastojanje da se načini most između hinduističke (vedske, op. a.) i muslimanske tradicije i metafizike.“³¹

Navedeno djelo Dare Shukoha *Majma' al-Baḥrayn* (znakovitog naziva: *Ušće dvaju mora*³²), a koje spominje citirani S. H. Nasr, zapravo je komparativna studija s izraženim perenijalnim svjetonazorom. U njoj Dara Shukoh nastoji dovesti do riječi mnoge sličnosti i istosti islamsko-sufijske kosmologije, vjerovanja i prakse s vedskom, konkretno vedantinskom, upanišadskom tradicijom. Treba naglasiti da je ovo djelo napisao nakon prisnih druženja i dugih razgovora s vedantinskim učenjakom Baba Lal Dasom³³, o kojem će još biti govora.

U ovom djelu Dara Shukoh se obilato koristio s dva bogoduha teksta, a to su *Kur'an* i *Brahmavidya* (tj. bogoduho znanje izvedeno iz *Upanišada*, *Brahma sūtre* i *Bhagavadgīte*). Naime, Dara Shukoh u ovom djelu promatra islam kao primordijalnu religiju (*al-dīn al-hanīf*³⁴), tačnije njegovu samu srčiku koja počiva ponad fenomenalnog, te je prepoznaje u onome što je suština vedskog duhovnog nauka, a to je *sanātana dharma*³⁵, tj. vječna, perenijalna *dharma*, zakon; Dara Shukoh je islam i vedsku tradiciju vidio kao dva aspekta, ili dvije manifestacije jedne Istine³⁶. U razumijevanju upanišadskih tekstova najviše se koristio Shankarinim (VIII st.) komentarima.³⁷ Eto, to su temeljni razlozi koji će razgnjeviti, prije svega, ulemu, vjerske učenjake, napose pravnike – fakihe. Oni će Daru Shukoha proglasiti bogohulnikom, mulhidom, otpadnikom od vjere (apostaza), a za takvo šta slijedila je smrtna kazna.³⁸ Za nju se pobrinuo njegov mlađi brat Aurangzebe, koji će ga u ratu za prijestolje pogubiti, uz opravdanje da ubija mulhida – bolesna servilnost uleme, fakiha spram dvora, i jednako bolesni nagon za vlast!³⁹ Ipak, djela Dare Shukoha, a najviše *Majma' al-Baḥrayn* bit će snažan oslonac mnogim sufijama Indije da u vedskoj bogoduhovnoj, duhovnoj i izuzetno bremenitoj tradiciji, konkretno vedskim svetim osobama prepoznaju svece (evlije): tako je Shah Waliullah (u. 1762) smatrao Krišnu (osmi avatar vedskog boga Višnua) evlijom – svetom osobom.⁴⁰

Osim po djelu, tj. knjizi *Majma' al-Baḥrayn*, Daru Shukoha pamtimo i kao autora, tj. pisca klasičnog sufijskog teksta, dobro poznatog žanra sufijskih biografija (*taḍkira*) – riječ je o djelu *Safīnat al-Awliyā'*. Ovo djelo napisao je u dvadesetpetoj godini života. Unatoč tim godinama, kada čovjek teško može reći da ima veliko, bogato životno iskustvo, ipak piše obimnu i bogatu zbirku sa životopisima mnogih sufija. Knjiga počinje opisom Poslanikovog života, potom prve četvorice halifa, zatim jedanaest imama, pa četvoricom utemeljivača pravnih škola – mezheba, a zatim slijede životopisi sufija diljem islamskog svijeta, njih oko četiri stotine. U ovom djelu najviše pažnje

je posvetio utemeljivaču sufijskog reda kojem je pripadao Abdulkadiru Dželaniju.⁴¹ Još jedna važna odlika ovog djela, a na razini pravog kurioziteta, shodno vremenu kada je nastalo, jeste to da je Dara Shukoh u njemu donio životopise mnogih žena koje su bile sufijke. S ova dva djela nije završen popis literarnih radova princa Dare Shukoha. Od njegovih radova izdvajamo sljedeće: *Risāla-i Haqqhumā'* – uputa za duhovni put, i to za one koji nemaju duhovnog učitelja (šejha, muršida) s naglaskom na značaj meditacije (fikra i zikra) na tom putu. *Sakīnat al-Awliyā'* – sadrži dvadeset osam biografija njegovih savremenika, pripadnika kadirijskog reda, s tim da je biografija šejha Mian Mira najobimnija. U ovom djelu Dara Shukoh u potpunosti usvaja Ibn Arabijevu islamsko-sufijsku interpretativnu tradiciju, s učenjem o *waḥdat al-wujūd*. *Ḥasanāt al-Ārifīn* – ovo je njegovo najkasnije djelo, plod zrelog gnostika (ʿārifā) u kojem se koristi dobro poznatim sufijskim paradoksalnim aforizmima (*shaṭḥ*). U ovom potonjem djelu on vedsko-vedantinske mistike, kao što su Kabir, Baba Piyari i Baba Lal Das, također smatra za gnostike (ʿārifē), što je, kako ističe Perwaiz Hayat, *najupečatljivija karakteristika ovog djela*, jer smatrati da je vedantinski mistik, naprimjer Baba Lal Das, gnostik (ʿārif), zapravo *dovodi u pitanje tradicionalno shvaćanje ʿārifā, prema kojem samo muslimanski svetac (walī) jeste kadar dosegnuti stepen maʿrife*⁴² ... O gnozi (ʿirfān) i gnosticima (ʿārifima) Dara Shukoh pjeva:

*Gnostik je poput lava koji će jesti samo ono što sam ulovi,
nije poput lisice koja živi od lovine drugih životinja.*⁴³

No, ovoj religiozno-duhovnoj inkluzivnosti Dare Shukoha vratit ćemo se u nastavku. Sad nam valja, barem taksativno, navesti još neke važne literarne radove, kao što su: *Tariqatul Ḥaḡiqah, Sirr-i Akbar, Dīwān*... Ako pažljivo čitamo djela Dare Shukoha, te pratimo njegov interes za teme i načine na koje ih tretira, naravno od najranijeg do najkasnijeg djela, jasno prepoznavamo njegov osobni razvoj na duhovnom putu (*sayr wa sulūk*), a što se najbolje vidi u razumijevanju veoma složenih

sufijskih, izrazito duhovnih učenja, kao što su: *waḥdat al-wujūd*, *ʿarīf* i *ṣulḥ-i kul*.⁴⁴ Također, u svim njegovim djelima, prozne i poetske naravi, jasno čitamo da je ovaj sufija bio snažno usidren u onu sufijsku tradiciju koju su, prije njega, dobrano trasirali Ibn Arabi, Dželaluddin Rumi⁴⁵, Ruzbehan Baqli, Džami, Feri-duddin Attar, Hudžviri, Kašani...⁴⁶ Nadalje, ako govorimo o njegovom velikom interesu za, konkretno, vedsko-vedantinsku religiozno-duhovnu tradiciju, onda trebamo znati da je on na tragu Nasira Khusrawa (XI st.)⁴⁷, Al-Birunija⁴⁸ ili pak sufijskog pjesnika, ali i povjesničara Amira Khusrawa (XIII-XIV st.).⁴⁹

Zapravo, izuzetno je teško govoriti, pa makar samo nabrajali, koga sve u duhovnom smislu baštini Dara Shukoh. S obzirom na to da je Indijski potkontinent, i indijska kultura njegov krajolik, valja spomenuti i velikog indijskog, tj. vaišnavskog, ali koliko god to zvučalo nama nevjerovatno, i islamskog mistika Kabira (1398-1518). O kakvom je mistiku riječ, možda najbolje govori to da se danas, baš kao i nekoć *otimaju* i muslimani i vaišnave za njegov lik i djelo, pri tome ne shvatajući da svaki mistik, ako je istinski mistik, nije ničiji doli Njegov. Ipak, za života, Kabir je bio gotovo proganjan i od jednih i od drugih – tako to nerijetko i biva s mistikom. Kritikovao je i muslimane i vedske nasljedovatelje, napose vaišnave (*bhakti yoga*, *bhakti marga*) zbog ispraznog religijskog formalizma, licemjerstva... Kabiru su takovrsne kritike donijele mnoge neprijatnosti. No, nakon njegove smrti mnogi muslimani Indije i vaišnave će ga dobrano prigrliti, prisvojiti, proglasiti evlijom, svetim.⁵⁰ Kazano nimalo ne čudi ako pokušamo u Kabiroyoj poeziji oslušivati glas, glas Onoga koji je ponad svake riječi:

*O, slugo, gdje me tražiš,
Avaj, pored tebe sam.
Ja nisam ni u hramu, niti u džamiji:
Nisam ni u Kabi, niti u Kailašu:
Niti sam na obredu ili ceremoniji
Niti u jogi, ni u odricanju.*

*Ako si ti istinski tragač,
Ti ćeš Mene odmah prepoznati.⁵¹*

*Na svetim kupalištima,
ničega sem vode nema,
osvedočio sam se, jer
se i ja nekad kupah tamo.
Kipovi (idoli) su bezživotni, ne mogu govoriti,
to znam, jer se glasno njima molih.
Purane i Kur'an samo su slova puka,
podigoh zastor i uverih se u to.
Iskustvo je koren Kabirovih reči
i on dobro zna da su sve ostale stvari ništavne također.⁵²*

*Kadija proučava reči iz Kur'ana i podučava ostale: ali,
ako mu srce nije okusilo Tu ljubav, vredi li ono uopšte,
iako ga smatraju učiteljem svih ljudi?
Jogin boji svoju odeću u crveno: ali, ako ne poznaje
boju ljubavi, šta mu vredi da boji odeću bojama raznim?
A, Kabir kaže: Bilo da sam u hramu ili na terasi,
u polju ili u vrtovima cvetnim,
reću ću vam, da odista, Gospodar moj radije se u meni.⁵³*

*Ako se Bog u džamiji nalazi,
kome onda pripada svet ovaj?
Ako Rama boravi u kipu, koga na hodočašću srećeš,
onda ko je van kipa da o poslovima sveta brine?
Hari je na istoku, na zapadu je Allah.
Zagledaj se u srce svoje, u njemu ćeš naći i Karima i Ramu,
svi muškarci i žene ovog sveta, Njegovi su oblici oživiljeni.
Kabir je dete Allaha i Rame i on kaže:
On je Učitelj moj, on je moj Pir.⁵⁴*

Ovih nekoliko stihova, iskreno vjerujemo, dovoljno je da bismo bili posve u miru sa saznanjem da je Kabir i vaišnavski i islamski mistik!

A sada se opet vratimo Dari Shukohu i njegovom nasljedovanju Ibn Arabija, te sufijskom svetopogledu u kojem je prisutno učenje

o *waḥdat al-wujūdu*, tj. transcendentnom jedinstvu bića/egzistencije – ovo učenje je Ibn Arabi prvi doveo do riječi u okrilju sufijske tradicije, konkretno pisane riječi. Valja znati da ovo učenje nije ništa doli produblјivanje ili duhovno bistrenje tevhida, aksijalne islamske dogme. Upravo je ovo učenje Daru Shukoha, baš kao i Ibn Arabija ranije, neminovno dovelo u susret s drugim religiozno-duhovnim učenjima, tj. shvatanjima, slutnjama onog Jednog kojeg ljudi i njihove svete tradicije oslovlјavaju 1001 imenom. Evo kako o tom Jednom pjeva Rig-vedski himan, koji je bez sumnje odzvanjao Dara Shukohovim prsima:

*Mudraci ga zovu Indra, Mitra, Varuna, Agni
i još Garuda hitrih krila.
Jedna je stvarnost ali je mudri
nazvaše raznim imenima.
(Rig-veda, I, 164)⁵⁵*

Ovo starostavno učenje u stihovima koje potpisuje Dara Shukoh glasi:

*U ime Onoga koji imena nema,
Koji se pojavi bez obzira na ime kojim Ga se zove.⁵⁶*

*Neviđeno je da atom bude odvojen od Sunca
svaka je kap u sebi More koje se imenom Istine zove
kad je svako ime što postoji jedno od Božjih imena.⁵⁷*

*Dok ni imena ni prebivališta nema, On nije bez imena i
prebivališta;
kojim god da je imenom opisan, sva su imena Njegova.
Nevidljivo Jedno prihvatilo je stotine tisuća oblika i sadržano je
u sva tri svijeta.
Postao je očit u svemu, a opet se ne može vidjeti.⁵⁸*

Napominjemo da je susret s drugim duhovnim tradicijama kod Dare Shukoha podrazumijevao najprije susret s vedskom tradicijom, tj. vedantom, kojom je bio, posve razumlјivo, u Indiji okružen. S tim u vezi, on se susretao s vedsko-vedantinskim misticima te s njima vodio mnoge razgovore nastojeći se

okoristiti njihovim svetopogledima, sluteći drugačije vizure nepreglednog, nedosezljivog... Svetog! I baš ovdje nam valja navesti kazivanje Ibn Arabija koji je, kako smo prethodno kazali, Dari Shukohu svojevrsna duhovna busola:

„Pazite da se ne ograničite na pojedinačnu religiju i da odbijete sve druge kao krivovjerne! Ako činite tako, propustit ćete steći veliku korist. To nikako, jer propustit ćete steći pravo znanje o Zbilji. Pokušajte od sebe načiniti (neku vrstu) *Prve Materije* za sve oblike religijskog uvjerenja. Bog je prostraniji i veličanstveniji od toga da bude sveden na pojedinačnu religiju, isključujući ostale. Jer, On veli: „Ma gdje da se okrenete – tamo je, zacijelo, Lice Božje“ (Kur'an II:115). Bog (u ovom kur'anskom stavku) ne specificira pojedinačno mjesto u kojem je *Lice Božje* smireno. On samo kaže: „Ondje je Lice Božje“.“⁵⁹

U nizu susreta s vedsko-vedantinskim nasljedovateljima različitih *saṃpradāya*, ipak se izdvaja susret sa *bhakti*⁶⁰ mudracem Baba Lal Dasom u gradu Lahoreu⁶¹. Ova dvojica mistika Dara Shukoh i Baba Lal Das⁶² vodila su niz razgovora, a dobar dio toga zapisao je sekretar Dara Shukoha – Chandar Bhan Brahman⁶³. U razgovorima su tretirali mnoge teme iz vedsko-vedantinske i islamske filozofije, mistike... Ovi razgovori najčešće su smirivani u transcendentnim, ezoterijskim, mističnim dimenzijama obje tradicije, u kojima dogmatske ili formalne razlike posve iščezavaju – a treba li naglašavati da su spomenute razlike, barem kad je riječ o islamu i vedskoj tradiciji, izrazito goleme. Sve susrete s vedsko-vedantinskim mudracima, posebno s Baba Lal Dasom treba dovesti u vezu s njegovom intenzivnom aktivnošću prevođenja vedske bogoduhe literature, a prije svega s prevođenjem upanišadskih tekstova. Treba jasno istaknuti da je Dara Shukoh bio uvjerenja da duhovne istine, ili bogoduhe riječi nisu prisutne samo u Kur'anu, ili u onim svetim knjigama koje su eksplicite kur'anskim Tekstom spomenute (Tevrat/Tora, Zebur/Psalmi, Indžil/Evanđelje). On je bio mišljenja da su vedski sveti tekstovi, i to najprije upanišadski korpus svetih tekstova u okrilju

vedante, upravo ona *brižljivo čuvana Knjiga* koju spominje kur'anski Tekst (LVI:78)⁶⁴. Dara Shukoh je na vedski, zapravo upanišadski korpus svetih tekstova gledao kao na svojevršno ukoričenje Božje riječi, baš kao što je i Kur'an ukoričena (*in libris*) riječ Božja. S tim da su, po njemu, vedski tekstovi najstarija, a kur'anski Tekst najmlađa sveta ukoričena riječ Božja.⁶⁵ Između ostalog, i poradi onog mira među religijama tj. narodima, o kojem smo ranije govorili, Dara Shukoh je smatrao da je dužan muslimane, najprije Indije, upoznati s navedenim.

Iz do sada navedenog mogao bi se steći posve pogrešan utisak da je Dara Shukoh bio prvi islamski učenjak, i to sufija, na Indijskom potkontinentu koji je vedsko-vedantinsku tradiciju, baš kao i islam, smatrao autentičnom, objavljenom religijskom, tj. duhovnom tradicijom; za njega je vedska, baš kao i islamska, kršćanska, jevrejska... religijska zajednica ona koju Kur'an oslovljava kao *narodi* ili *sljedbenici knjige* (*ahl al-kitāb*). Naime, dosta prije njega islamski učenjak, i to Abu Rayhan al-Biruni (X-XI st.) ustvrdit će da su vedski nasljedovateli utemeljeni na riječi Božjoj – vedski spisi su bogoduha štiva.⁶⁶ S tim u vezi, valja nam samo kratko ukazati na Al-Birunijevo djelo *Tahqīq mā li'l-hind* (ili samo *Indija*). U ovom radu on pokazuje izuzetno dobro poznavanje vedsko-vaišnavske duhovne tradicije. Osobno je prevodio Patanjaliju (*Yogasutra*) na arapski. Nećemo pogriješiti ako Al-Birunija prepoznamo kao prvog islamskog učenjaka koji je dovodio do riječi islam i vedantu, pri tome prepoznavajući vedantu, *sanātana dharmu*, kao primordijalnu religiju, a islam s Muhammedom, pečatom poslanstva, kao posljednju religijsku formu u ovom trajućem vremenskom ciklusu.⁶⁷ Sve navedeno baštini Dara Shukoh.

Na samom početku našeg teksta istakli smo da je Dara Shukoh bio veliki esteta, i to posve u duhu islamsko-mogulske tradicije. Naime, ovaj princ i nesuđeni vladar mogulske države bio je izuzetno vješt kaligraf. Ovu umjetnost naučio

je u okrilju mogulskog dvora.⁶⁸ Njegov učitelj kaligrafije bio je dobro poznati kaligraf 'Abdul Rashid Daylami⁶⁹, bratić još poznatijeg perzijskog kaligrafa Mir 'Imada. Dara Shukoh se posebno isticao nestalik i rejhan kaligrafijom – pismom. U njegova najpoznatija kaligrafska djela ubrajamo jedan album (*muraqqa*⁷⁰) koji je pripremio za svoju suprugu Nadiru begum. Album sadrži 78 folija na kojima su, uz kaligrafske zapise, i bogate minijature u klasičnom mogulskom stilu. Ovaj album danas se čuva u Londonu, u biblioteci nastaloj raspuštanjem biblioteke Indijskog ureda. Također, još jedan kaligrafski rad potekao kalemom Dare Shukoha, a vrijedan spomena je prepis *Mesnevi*je Dželaluddina Rumija, potom prepis Kur'ana koji je uvakufio za turbe Abdulkadir Džejlaniye u Bagdadu, tj. utemeljivača sufijskog reda, tarikata kadirija – ranije smo kazali da je Dara Shukoh bio inicirani kadirijski derviš. Zapravo, prema mišljenju najeminentnijih poznavatelja povijesti islamske kaligrafije, posebno one koja se baštinila na mogulskom dvoru, Dara Shukoh je bio *najbolji kaligraf među Mogulima*.⁷¹

Dopustite još riječ-dvije o liku i djelu Dare Shukoha – ništa više doli jedan mozaični fragment (*pars pro toto*) onoga što bi bila velika mozaična kompozicija koju bismo mogli nazvati *Islam i Indija – Bharata*, ili prosto *indijska duhovnost*, a čija okosnica, barem u kulturnom smislu, svidjelo se to nekome ili ne, jeste vedska tradicija.

Dara Shukoh, istinski duhovni vitez, poput princa Ibrahima ibn Adhama, ili princa Gautame Siddharte Bude⁷², bio je sve samo ne vjerski formalista. Upravo u tom svjetlu valja razumijevati Daru Shukoha kada nam kazuje, pjeva:

*Raj je tamo gdje mule nema,
Gdje nema prepiranja i meteža sa njim.*⁷³

*Moj tespah me nešto čudno zapita.
Što me stalno prebireš?
Kada bi svoje srce prebirao mjesto mene,
bilo bi ti znano zašto je čovjek stvoren.*⁷⁴

Na kraju, ne možemo a ne spomenuti, kada govorimo o sufizmu u Indiji, i to u kontekstu vedске duhovne tradicije, važna stjecišta islama/muslimana i vedsko-vedantinskih nasljedovatelja. Riječ je, govoreći iz islamske perspektive, o turbetima (mauzolejima) velikih mistika. Jedno od njih je i turba sufije čištijskog reda, tarikata⁷⁵, Mu'inuddina Čišťija (u. 1236) u Adžmeru (Radžastan). Ovaj sufija je došao u XII stoljeću u Indiju, i tokom cijelog života promicao sufijsko učenje poznato kao *ṣulḥ-i kul*, tj. *mir sa svima, univerzalni mir* ili *apsolutni mir*. Najbolji dokaz da je Mu'inuddin Čišťi zaista istinski živio navedeno sufijsko učenje, činjenica je da i danas njegov grob, turba, posjećuje na stotine hodočasnika muslimana, ali i vedskih nasljedovatelja različitih interpretativnih tradicija – najčešće vaišnave.⁷⁶

Drugi primjer je turba pir Imam Shaha (XV-XVI st.) iz Pirana, u blizini Ahmedabada. Za ovog sufijskog svetog čovjeka (evliju) veže se predaja da je sreo, u Piranu, grupu vedskih nasljedovatelja, hodočasnika svetoj rijeci Ganges, tj. njenim obalama u Benarsu (Varanasi). Imam Shah im je predložio da ih povede do svete rijeke, što su i prihvatili. Istog momenta su se našli u svetom gradu i svetoj rijeci u kojoj su obavili obredno kupanje ispunivši svoj hodočasnički zavjet. No, istog trena su se osvijestili i shvatili da su još na istom mjestu, u Piranu. Eto, to je jedan od razloga zašto turba, mauzolej, pir Imam Shaha i dan-danas obilaze i muslimani i pripadnici vedске tradicije.⁷⁷

Isti slučaj je sa spominjanim mistikom, pjesnikom Kabirom, i takvih stjecišta je diljem Indije.

Takvu Indiju ćutimo i u nama samima, takvo ćutanje je lakše uz mistika Daru Shukoha.

BILJEŠKE

- 1 Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 212.
- 2 *Veliki mogul* je naziv za vladare mogulske dinastije, mada su titulirani perzijskom titulom šah.
- 3 Sarmad Kashani rođen je kao Jevrej, no prihvativši islam veoma brzo se priklanja sufijskoj tradiciji. Ovaj mistik imao je prisne kontakte s princom Darom Shukohom. S tim u vezi, privukao je pažnju na sebe, te je optužen za herezu i na koncu pogubljen. Slovio je kao veoma dobar sufijski pjesnik. Čuveni su njegovi stihovi u kojima je navodio samo *negirajući* dio šehadeta (svjedočenja tevhida) – *lā ilāha*. Aurangzebeova optužba, koristeći se njegovim stihovima, dovodila je u pitanje njegovu pravovjernost. On se branio govoreći *da bi bio naprosto dvoličnjak ako bi izgovorio i onaj potvrđujući dio sve dok sebe posve ne očisti od stanja negiranja*. Osim navedenog, i sljedeći stihovi su korišteni u optužnici Sarmada:

*Nije Ahmed (Muhammed) išao na Nebo,
već je Nebo došlo Ahmedu!*

Usp. Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 37, 140. i 404.

- 4 Do ovog nemilog događaja sikhi su bili izuzetno miroljubivi prema muslimanima. Usp. Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 39.
- 5 Usp. Bruce B. Lawrence, *Širenje muslimanske vlasti na istok: Islam u Južnoj i Jugistočnoj Aziji*, str. 395.
Za vrijeme mogulske države islamska kultura, materijalna i duhovna, na Indijskom potkontinentu dostiže svoj vrhunac, a koji se najblistavije očituje u umjetnosti, i to likovnoj, književnoj, graditeljskoj, muzičkoj... Ipak, najviši kulturni stupanj uočavamo u suživotu različitih religijskih, etničkih

i kulturnih zajednica. Navedeno je bez dvojbe posljedica duhovnog, sufijskog etičkog normativa poznatog kao *ṣulḥ-i kul* (dosl. mir sa svima), a koji su mnogi mogulski vladari promicali. Navedeni etički normativ posebno su baštinile sufije čistijskog reda, tarikata; riječ je o najtipičnijem indijskom sufijskom redu koji je imao veliki utjecaj na mnoge mogulske vladare. Nije bez osnova navedeni etički normativ dovoditi u vezu s vedskom *ahimsom*. Pri tome nikako ne želimo reći da *ṣulḥ-i kul* u cijelosti počiva na vedskom učenju o nenasilju (*ahimsā*), ali da je vedska etička tradicija dodatno inspirisala islamsku tradiciju na Indijskom potkontinentu, u to nema dvojbe – napominjemo da će najpoznatiji mogulski vladar Akbar, o kojem ćemo kasnije više govoriti, biti vegetarijanac. Usp. Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, str. 416-420; Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, str. 86-98; Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, str. 360.

Također, kao važnu napomenu ističemo da Moguli nisu bili etnički Mongoli, kako bi se to moglo i zaključiti po njihovom imenu. Riječ je o Indo-Timurijama, tj. indijskim nasljednicima osnivača Timuridskog carstva Timur Lenka (na Zapadu poznatiji kao Tamerlan, 1336-1405), koji je sam za sebe tvrdio, iako nije bio Mongol, da je potomak Džingis-kana (pravo ime mu je Temudžin, u. 1227). Unatoč kazanom, istina jeste da je baštiniio štošta iz mongolskog vojnog i vladarskog ideala. Usp. Bruce B. Lawrence, *Širenje muslimanske vlasti na istok: Islam u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji*, str. 383.

- 6 Mogla bi se i drugačije percipirati njegova sklonost ka mistici, sufizmu, odnosno otvorenost prema nemuslimanima Indije à propos političke vještine i mudrosti. Nije li princ Dara Shukoh, kao prijestolonasljednik, bio dovoljno mudar državnik da shvati da bi za formiranje stabilne vladavine u Indiji trebao imati podršku većine, a to su vedsko-vedntinski nasljedovatelji? Pita se s razlogom Perwaiz

Hayat. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfī-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 115.

- 7 *Ibid.*, str. 27.
- 8 Valja kazati da je Dari Shukohu do kraja života sufijski učitelj Mian Mir bio velika duhovna inspiracija. Duhovnu naklonost prema ovom sufijskom velikanu dijelio je sa svojom suprugom Nadirom begum, s kojom je imao sedmero djece. Kada je ona umrla, njeno tijelo je otpremio u Lahore, te ju je pokopao pored turbeta Mian Mira. Za nju je dao sagraditi turbe – mauzolej, posve u duhu islamsko-indijskog shvatanja smrti, tj. funerarne i sepulkralne kulture – umjetnosti. Usp. Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 37.
- 9 Ako se za jednog sufijskog velikana može reći da je imao najsnažniji utjecaj na Daru Shukoha, onda je to, bez dvojbe, njegov šejh, tj. muršid Mulla Shah. Ovaj šejh je bio nasljedovatelj Ibn Arabijevog sufijskog nauka sukusiranog u učenju poznatom kao *waḥdat al-wujūd*. Navedeno je bilo duhovno zaleđe, muršidu i murid, na kojem su temeljili inkluzivan odnos prema drugim religijskim tradicijama, prije svega vedsko-vedantinskoj. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfī-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 44.
- 10 Zajedno s Darom Shukohom inicirana je i njegova sestra Jahnara begum (1614-1681), a koja će u sukobu braće Dare Shukoha i Aurangzebea stati na stranu ne samo svog biološkog već i duhovnog brata Dare Shukoha. Jahnara je bila veoma plodna autorica sufijske literature, osobito poezije, a njen učitelj (muršid) Mulla Shah Badakhshi inicirao ju je kao svog duhovnog nasljednika (šejhija) unatoč tome što pravila kadirijskog reda takvo što nisu dozvoljavala. Usp. Annemarie Schimmel, *My Soul is a Woman: The Feminine in Islam*, str. 50.

- 11 Dara Shukoh je zapravo napustio obiteljsku tradiciju po kojoj su svi njegovi prethodnici, vladari mogulske dinastije, pripadali čistijskom tarikatu. Usp. Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 36; Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 30.
- 12 Akbar, sin Humajuna, bio je stvarni osnivač mogulske države koju su uništili Britanci nakon indijske pobune 1857-1858. godine. Unatoč kazanom, osnivanje ove države i dinastije neki pripisuju njegovom djedu Baburu, 1526. godine – ono po čemu je ovaj vladar ostao upamćen, najprije za vedske nasljedovatelje, jeste to što je stupivši na vlast, osvojivši Delhi, donio strogu zabranu klanja krava, tj. svetih životinja iz očista vedske tradicije. Usp. Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, str. 91.

Mogulska država dobrobrano je baštinila seldžučku tradiciju organizovanja i upravljanja dvorom, odnosno državom. Djelo Hamida Gazalija *Nasihāt al Muluk* uzimalo se kao islamski ideal kraljevskog dostojanstva, mada se smatralo da je svega nekoliko sultana u potpunosti zadovoljilo sve zahtjeve ovog ideala. U kulturnom smislu mogulska država za vrijeme Akbarove vlade snažno se otvorila vedskoj kulturi. Vrijedno je izdvojiti klasični vedski običaj, a posve usvojen od Akbara, poznat kao *daršana*, što na sanskrtu znači *viđenje*. Naime, Akbar je redovno omogućavao *daršanu* svojim podanicima, tj. muslimanima i vedskim nasljedovateljima – zvao ih je *braćom i djecom*. Tom prilikom podanici su podnosili molbe i sl. Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, str. 416; S. A. A. Rizvi, *Islamska Indija*, str. 326-328.
- 13 Akbar, ako nije bio inicirani pripadnik (murid) sufijskog čistijskog tarikata, onda je sigurno bio simpatizer (muhib). S tim u vezi, redovno je hodočastio turbe šejha Mu'inuddina u Adžmeru, ali i turbeta drugih evlija diljem Indije. Ipak, utjecaj sufijskih, konkretno čistijskih prvaka u potonjim godinama Akbarove vlade, tj. života postepeno je slabio.

Usp. Bruce B. Lawrence, *Širenje muslimanske vlasti na istok: Islam u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji*, str. 386. i 388.

- 14 Za *dīn-i-illāhī* Annemarie Schimmel kazuje da je cilj ovog pokreta, prije svega, *ujedinjenje hinduističke i muslimanske misli*. Usp. Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, str. 360.

Akbarov *dīn-i-illāhī*, koji se prvotno nazivao i *tawhīd-i llah*, zapravo je svojevrsni sukus univerzalnih religijskih vjerovanja, prije svega etičkih načela. Istina, neka etička načela prisutna u ovom Akbarovom projektu nisu univerzalne naravi, kao što su zabrana ubijanja životinja, a što je posljedica utjecaja vedske i džainističke tradicije. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfī-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 106.

- 15 Intenzivne institucionalne međureligijske susrete učenjaka vedsko-vedantinske i islamske tradicije u Indiji imamo za vrijeme velikog mogula Akbara. Ovaj mogulski šah, baštineći dobre prakse svojih predaka, djeda šaha Babura i oca šaha Humajuna, te pod utjecajem sufijske čišćijske tradicije, dao je da se u novoj prijestolnici Fatehpur Sikriju, koju je podigao 1571, sagradi svojevrsni centar za međureligijski susret. Taj centar nazivao se Ibadet-hana, tj. Kuća bogoštovlja, a u njoj su, osim muslimana različitih interpretativnih tradicija, u dijalogima učestvovali i vedsko-vedantinski, džainistički, kršćanski i zoroastrijski učenjaci. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfī-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 99. i 101.
- 16 Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, knjiga druga, str. 329-330.

- 17 Annemarie Schimmel (1922-2003), poznata i priznata njemačka islamologinja, također ističe da je Dara Shukoh bio pod snažnim utjecajem sufizma, i da je pokušao

nastaviti rad svog pretka Akbara, konkretno na pomirenju između muslimana i vedskih nasljedovatelja. Usp. Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 36.

- 18 O susretu islama s drugim religijskim tradicijama, iz očista normativne naravi, ali i o nekim pozitivnim primjerima iz povijesti, osobito u kontekstu Indijskog potkontinenta, vidjeti tekst Seyyeda Hosseina Nasra, *Islam i susret religija u: Živi sufizam*, str. 173-219.
- 19 Termin *hinduizam* kao naziv za religiju koja počiva na vedskim bogoduhim spisima uredno izbjegavamo. Naime, navedeni termin je posve neautentičan. Nastao je u zapadnim, orijentalističkim kabinetima, s ciljem da se vedskoj religiozno-duhovnoj tradiciji, koja ima mnoštvo interpretativnih tradicija, da jedan, jedinstven, pri tome „samo“ Zapadu „jasan“ i „razumljiv“ naziv. Sami pripadnici, ili nasljedovatelji vedskih bogoduhi tekstova, kao literarnih inkarnacija riječi Božje (*in libris*), nikada u više milenijskoj povijesti sebe nisu nazivali *hindusima*, niti svoju religiozno-duhovnu tradiciju *hinduizmom*! Moderni Zapadnjaci gotovo su nametnuli ovaj orijentalistički konstrukt cijelom svijetu, pa ga nažalost danas možemo, tu i tamo, naći u samoj Indiji – i to onoj Indiji moderniziranoj po Zapadnom modelu. Imajući u vidu da naši čitatelji, inače posve nesviknuti na sanskrtsku terminologiju, nemaju prisnosti s terminima kao što su *sanātana dharma*, *dharma* i sl., u našem pristupu ovoj temi koristimo opisni naziv, *nasljedovatelji vedske tradicije*, za tzv. hinduse, a tzv. *hinduizam* svodimo na sveti i bogoduhi korpus tekstova koji jesu riječ Božja iz očista dotične tradicije: *vedska*, *vedantinska*, *upanišadska... tradicija*. Usp. Kim Knott, *Hinduizam: kratki uvod*, str. 111-112; Sue Hamilton, *Indijska filozofija: kratak uvod*, str. 8.
- 20 Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 176.
- 21 Usp. *Ibid.*, str. 200. i 203.
- 22 Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 37.

- 23 Abraham Hyancithe Anquetil-Duperron u XVIII stoljeću je u Indiji našao perzijski prijevod pedeset upanišadskih tekstova pod naslovom *Sirr-i akbar* (*Najveća tajna*), i taj prijevod koji je nastao aktivnostima Dara Shukoha preveo je na latinski jezik (*Oupnekhat*). Ovaj *prijevod prijevoda* izazvat će veliko interesovanje u Evropi za indijsku, vedsko-vedantinsku mističnu misao. Osobito će njemački idealisti biti nadahnuti ovim *prijevodom prijevoda* upanišadskih tekstova. Usp. Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, knjiga prva, str. 89. i 115; Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, str. 361; Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 203.
- 24 Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, knjiga druga, str. 330.
- 25 Aurangzebe, pored mnogih veoma surovih političkih poteza prema nemuslimanima, i muslimanima koji se nisu uklapali u njegov koncept pravovjernosti, ostat će upamćen i po veoma teškim porezima nametnutim nemuslimanima, osobito vedskim nasljedovateljima. Godine 1679. ponovo je uveo porez za nemuslimane, poznat kao džizja, a koji je decenijama bio ukinut u mogulskoj državi. Upravo to je bio jedan od razloga dosta intenzivne islamizacije u Indiji za vrijeme njegove vladavine – islamizacija *kao sredstvo za očuvanje svojih prava, kad* (nemuslimani, op. a.) *ne bi mogli plaćati haradž* (harač, op. a.). Nasilnički odnos prema nemuslimanima Indije vrhuni u njegovoj naredbi da se mnogi vedski hramovi poruše. Također, treba istaknuti, a nije da nema veze s kazanim, za vrijeme Aurangzebea očituju se prvi jasni znaci propadanja, stagniranja i dekadencije mogulske države. Usp. Bruce B. Lawrence, *Širenje muslimanske vlasti na istok: Islam u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji*, str. 396; S. A. A. Rizvi, *Islamska Indija*, str. 326; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, str. 419; Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 38; Thomas W. Arnold, *Povijest islama: historijski tokovi misije*, str. 319. i 340-341.

O tome šta je i kakav je porez džizja ili harač u islamskom kulturno-civilizacijskom miljeu, s posebnim naglaskom na Osmansko Carstvo i osmanskodobnu Bosnu, vidjeti više u: Hamid Hadžibegić, *Džizja ili harač*.

- 26 Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, str. 93-94.
- 27 O savremenom indijskom nacionalizmu i religijskoj isključivosti vidjeti: Francis Gonsalves, *Populizam i vjerski nacionalizam u Indiji*.
- 28 Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, str. 96.
- 29 Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 39.
- 30 Također valja spomenuti da islamska, duhovna baština njeguje jedno sveto predanje koja ukazuje na to da je milostivi Bog slao 124.000 poslanika i vjeronavjestitelja. Eto, s ovim svetim predanjem i citiranim kur'anskim ajetom (X:47), ali i nizom drugih predanja, hadisa, ajeta, počiva saznanje o mnogolikosti religijskih tradicija, i samo jednom i zajedničkom duhovnom Izvoru/Istoku, odnosno Utoku.
- 31 Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 204. Na *online* iranskoj enciklopediji o Dari Shukohu možemo jasno i nedvosmisleno pročitati da u njegovim spisima, osobito onim s izrazito sufijskim, tj. mističnim sadržajem, ne možemo pročitati ništa što ne nalazimo i u spisima drugih sufijskih autora – konkretno kod Dželaluddina Rumija, ili još više kod Ibn Arabija. Usp. <https://www.iranicaonline.org/articles/dara-sokoh> (pristupljeno, 25.04.2023)
- 32 *Ušće dvaju mora*, ili kako A. Schimmel prevodi kao *Susretom dvaju okeana*, zapravo je kur'anska sintagma (XVIII:60) kojom se poslužio Dara Shukoh koristeći je kao simbol za islamsku i vedsku duhovnu baštinu. Usp. Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 37.

- 33 Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 46.
- 34 Nije to samo svetopogled Dare Shukoha, naprotiv. U okrilju islamske religijske tradicije, osobito one sufijske provenijencije, takovrsno razumijevanje islama dobrano je prisutno. Usp. Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 189.
- 35 Najautoritativniji islamski učenjaci Indijskog potkontinenta, osobito u mogulskoj eri, vedsku tradiciju, *sanātana dharmu* smatrali su „religijom Adema/Adama“, tj. najstarijom ili primordijalnom religiozno-duhovnom tradicijom. Usp. *Ibid.*, str. 189.
- 36 Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 53.
- 37 Da je Shankarina interpretacija vedante (*advaita vedanta*) Dari Shukohu bila najbliža ili najprivlačnija, *vis-à-vis* njegovog sufijskog svetopogleda, to jasno vidimo i u djelu *Suāl va javāb*, u kojem on vodi dijalog s Lala Dasom. Valja kazati da navedeno djelo nije napisao Dara Shukoh, već njegovi sekretari, a jedan od njih je i Chandar Bhan Brahman, koji je pripadao vedsko-vedantinskoj tradiciji. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 45. i 147.
- 38 Ovdje treba kazati da nisu samo islamski pravnici (*fuqahā*) ustali protiv Dare Shukoha kao mulhida, već i pojedine sufije. Među njima se posebno isticao šejh nakšibendijskog tarikata Ahmed Sirhindi (1564-1624). Nije nepoznata pojava u povijesti sufizma, osobito institucionalnog sufizma, u vidu tarikata, da su veliki simpatizeri dvora, ili da je dvor pokrovitelj tarikata, konkretno pojedinih šejhova. Možda najbolji primjer tog srasta tarikata i dvora, u kojem redovito tarikat, tj.

sufizam, gubi na duhovnoj kvaliteti, imamo u primjeru melevijskog tarikata i osmanskog dvora, gdje jedni drugima štite uskogrudne interese. Usp. Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300-1600*, str. 285-287. S druge strane, antagonizam, blago kazano, koji je imao šejh Ahmed Sirhindi prema Akbaru, ali i prema Dara Shukohu počivao je na sljedećem:

a) Kada je riječ o Akbaru, mogulskom vladaru, valja znati da je on svojim miroljubivim pokušajima nastojao stvoriti ili omogućiti što kvalitetniji suživot svojih podanika, sljedbenika, prije svega islamske i vedske tradicije. Tu aktivnost treba shvatiti i kao prvorazredno političko pitanje mogulskog vladara Akbara. Međutim, tu politiku su mnogi vjerski, islamski pravnici (*fuqahā*) dočekali *na nož*, ali i glasoviti šejh Ahmed Sirhindi. Razlog koji su navodili bio je da vladar ugrožava islamsku tradiciju, vjeru i praksu, takovrsnim suživotom – opasnosti od bidata (novotarija) u islamskoj tradiciji.

b) U slučaju Dare Shukoha suživot muslimana i vedantista, kojem je također težio ovaj mogulski princ, imao je daleko dublje razloge u odnosu na one Akbarove. Ako se Akbar zalagao za pomirenje islama i vedante na političkom (i etičkom), izrazito pragmatičnom nivou, Dara Shukoh je nastojao da sljedbenici obje tradicije imaju duhovno razumijevanje za religijsku tradiciju onog drugoga. Cilj je jasan: osvijestiti da obje tradicije, unatoč različitim vjerovanjima, obredima i sl., počivaju na istom transcendentnom Izvoru – More je jedno, a valovi su različiti, no valovi su dio istog Mora. Upravo ovaj nauk, poznat kao *waḥdat al-wujūd*, bio je trn u oku šejhu Ahmedu Sirhindiju, koji je pripadao jednoj drugoj sufijskoj interpretativnoj tradiciji, a koja je afirmisala učenje o *waḥdat al-šuhūdu*; ova sufijska škola svojim svetogledom, konkretno u kontekstu odnosa Stvoritelj – stvoreno, bliža je Ramanuji (XI st.), tj. *vishishtadvaiti*, ali i *dvaita* vedantinskoj tradiciji. To će biti jedan od razloga zašto će

ovaj nakšibendijski šejh u Dara Shukohu vidjeti mulhida; iz istog razloga ovaj šejh je smatrao da su se i neki drugi sufijski velikani, kao npr. Ibn Arabi, ovim učenjem (*waḥdat al-wujūd*) udaljili od islama, konkretno suneta. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 148-149.

- 39 Usp. Mir Gholam Hussein-khan, *The Siyar-ul-Mutakherin: A History of the Mahomedan Power in India During the Last Century*, Vol. I, London, 1832.

Dara Shukoh je nakon pogubljena ukopan u Delhiju, pored svog slavnog pretka, mogulskog vladara Humajuna. Monumentalno turbe Humajuna, po mnogim je prvo remek-djelo mogulske arhitekture, a koja je upravo u gradnji turbeta (mauzoleja) dostigla najbolja arhitektonska, sepulkralna i funerarna ostvarenja u cjelokupnoj islamskoj arhitekturi. Riječ je o sintezi perzijske i indijske graditeljske baštine, koja je prepoznatljiva sa svojom velikom, centralnom lukovičastom kupolom, potom livanima, nizu kolonada, tj. lukova, slijepih arkada – niša, minaretima, kioscima (*čatri*) i četverougaonim velikim vrtom (*čahar bag*). Usp. Luca Mozzati, *Islamska umjetnost: arhitektura, slikarstvo, kaligrafija, keramika, stakla, tepisi*, str. 294-295; Antonio Monroj, *Indija*, str. 137-138.

- 40 Kada govorimo o avatarima (božanskim silaznicima) u okrilju vedske tradicije, valja kazati da su ih mnogi islamski učenjaci, osobito sufije, percipirali kao *poslanike u islamskom smislu*. Usp. Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 206.
- 41 Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 34.
- 42 *Ibid.*, str. 31-32. i 35-38.
- 43 Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, str. 362.

- 44 *Ibid.*, str. 38. i 40.
- 45 Mistična misao smirena u djelima Dželaluddina Rumija imala je najveći utjecaj na islamsku kulturu Indijskog potkontinenta. Još od XIV stoljeća Rumijeva *Mesnevi*a, posebno kod sufija čištijskog tarikata, zauzima istaknuto mjesto; mevlevijski ples (*semā'*) našao je gorljive baštinike među sufijama čištijskog reda koji obilato koriste ples u svojim obredima – ples uz kavali muziku. Osobito je Rumi bi poštovan na mogulskom dvoru, s tim u vezi je i velika naklonost Dare Shukoha prema njemu. No i nakon mogulskog perioda Rumi će ostati važna duhovna busola islamske duhovnosti na navedenom prostoru – sjetimo se samo poezije Muhammeda Iqbal a i njegovog snažnog i intenzivnog referisanja na Rumija. Usp. Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, str. 326-327.
- 46 Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Ṣūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 34.
- 47 Nasir Khusraw je fatimidski učenjak za kojeg se vjeruje da je prvi u okviru islamskog kulturno-civilizacijskog miljea, propitivao pojedina vedska vjerovanja i običaje, kao što su kremiranje tijela preminulih ili pak učenje o *saṃsāri* (transmigracija i inkarnacija; ar. *tanāsukh*). Usp. *Ibid.*, str. 98.
- 48 Al-Biruni je najvjerovatnije prvi muslimanski znanstvenik, mudrac koji je vodio sistematične razgovore s vedsko-vedantinskim nasljedovateljima. Njegova knjiga *Kitāb al-Hind* smatra se jednom od prvih islamsko-vedskih komparativnih studija. Al-Biruni je bio mišljenja, nakon detaljnih studija vedske tradicije, da je riječ o objavljenoj religiji i izrazito monoteističkom učenju; dočim je to monoteističko učenje, na tribalnoj razini dobrano zamagljeno brojnim manifestacijama onog Jednog, te materijalizacijom tih manifestacija u vidu *mūrtia*. Usp. *Ibid.*, str. 97-98.
- 49 *Ibid.*, str. 98. i 115.

- 50 Više o Kabiru vidjeti u: Kabir, *Reč i oblik*.
- 51 Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, str. 88.
- 52 Kabir, *Reč i oblik*, str. 53.
- 53 *Ibid.*, str. 65.
- 54 *Ibid.*, str. 80.
- 55 *Hiljadu lotosa: antologija indijskih književnosti od najstarijih vremena do 17. stoljeća*, str. 31.
- 56 Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, str. 284.
- 57 Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 149.
- 58 *Ibid.*, str. 618.
- 59 Toshihiko Izutsu, *Sufizam i taoizam: komparativna studija ključnih filozofijskih pojmova*, str. 251.
- 60 Najprije kažimo da je Lala Das, po svemu sudeći bio baštinič Shankarine vedantinske interpretativne tradicije (advaita-vedanta), a što je najbliže onoj sufijskoj intelektualnoj tradiciji kojoj je pripadao Dara Shukoh - riječ je o Ibn Arabijevom duhovnom, intelektualnom naslijeđu koje ima najsnažniju vezu ili dodirnu tačku s advaita-vedantom. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 148.

Također o duhovnim tj. intelektualnim sličnostima i istostima ova dva svetonazora, sufijskog (Ibn Arabi) i advaita-vedantinskog (Shankara) vidjeti više u briljantnom djelu Reze Shah-Kazemija, *Paths of Transcendence: According to Shakara, Ibn Arabi, and Meister Eckhart*, str. 1-129. *Bhakti yoga* (ili *bhakti marga*) kao jedna od tri dominantne yoge, tj. duhovna puta ka Bogu (druga dva su *jnana* i *karma*

yoga) doživljava svoj procvat u Indiji posebno s djelovanjem mistika Chaitanye Mahaprabhua (1486-1533) – postoje indicije da su duhovni nasljednici Lala Dasa slijedili *bhakti*, odnosno vaišnavsku *dharmu* i *sampradāyu* Chaitanye Mahaprabhua. Mnoštvo *bhakti* sljedbenika u Indiji, XV, XVI, XVII stoljeća, osobito mudraca ili duhovnih predvodnika, imaju bliske kontakte s različitim sufijskim bratstvima. Sedamnaesto stoljeće po mnogima je epoha u kojoj dolazi do najintenzivnijeg susreta, ako ne i zbližavanja, *bhakti yoge* i sufizma. Najveće zasluge za zbližavanje ove dvije duhovne tradicije imaju oni mistici koji su jednovremeno bili i pjesnici. Njihova poezija snažno je ovladala širim narodnim masama. Mistična, jednovremeno i narodna poezija koju su njegovali baštinici sufizma i *bhakti yoge* možda je najbolja manifestacija susreta, zajedničarenja, sinergije ove dvije duhovne tradicije. U ovom procesu, svojevrsnog duhovnog taljenja vedsko-vedantinske i islamske duhovnosti u Indiji, iznjedrit će se nove religiozno-duhovne pojave, kao što je sikhizam. U ovom specifičnom indijskom duhovnom ambijentu javljaju se mnogi mistici, među njima je najtipičniji Kabira, za koje se do dana današnjeg „otimaju“ i sufije i vedsko-vedantinski baštinici, tvrdeći da pripadaju njihovoj duhovnoj tradiciji; s tim u vezi, mistike kao što je Kabir ubrajamo u tzv. *liminalne duhovne putnike*, one koje možemo prepoznati ili smjestiti u više religiozno-duhovnih tradicija. U XVII stoljeću vrhuni duhovna sinergija navedenih tradicija; ponavljamo, mistična, pri tome narodna poezija gotovo da je nadišla sve religiozno-konfesionalne razlike, granice. Poezija uz muzičku pratnju ove epohe poznata je kao kavali, govoreći iz islamske perspektive, dočim gotovo isti poetski i muzički oblik nalazimo u *bhajanima* vedsko-vedantinskog duhovnog ambijenta – Indija ove epohe je, kako to zapaža Perwaiz Hayat, izuzetno fluidna. Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Ṣūfī-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 67, 72-74. i 81-82.

- 61 O susretu, dijalogu između Dare Shukohua i Baba Lal Dasa na Zapadu je prvi pisao Louis Massignon u svom *Essai sur les origines du lexique de la mystique musulmane* (Paris. P. Geuthner, 1922). Navedeno prema: *Ibid.*, str. 20.
- 62 Nažalost, o mistiku Baba Lal Dasu gotovo da nemamo nikakve biografske podatke: kada je rođen i umro, odakle je porijeklom, nije nam poznato. Usp. *Ibid.*, str. 206.
- 63 Chandar Bhan Brahmani, lični skretar mogulskog princa Dare Shukoha, nije bio musliman, već vedantista. Usp. <https://www.iranicaonline.org/articles/dara-sokoh> (pristupljeno 27.05.2023)
- 64 Usp. <https://www.iranicaonline.org/articles/dara-sokoh> (pristupljeno 27.05.2023); Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Ṣūfī-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 51.
- 65 Usp. <https://www.iranicaonline.org/articles/dara-sokoh> (pristupljeno 27.05.2023)
- 66 Usp. Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Ṣūfī-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 48.

Al-Biruni je smatrao da su vedski nasljedovatelji baštinci najmanje jednog od niza *poslanika prije islama*, tj. Muhammeda. Konkretno, dovodio ih je u vezu s poslanikom Ademom/Adamom. Upravo na tom uvjerenju Gaznavidi će baš kao i kasnije dinastije, npr. mogulska, vedske nasljedovatelje ubrajati u *ahl al-kitābije*, a ne među obožavatelje idola, džahile, poput onih u predislamskoj Arabiji. S tim u vezi je i obaveza plaćanja džizije. Nadalje, u kojoj mjeri su muslimani vedski duhovni, kulturni, pa čak i geografski univerzum percipirali kao primordijalni, dovoljno govori jedno vjerovanje po kojem je Adem/Adam, prvi Zemljanin, svoja stopala na Zemlju prvi put spustio baš na tlu Indijskog potkontinenta, tačnije na otoku Šri Lanci (Serendibu – stari perzijski naziv za Šri Lanku). Čak i danas u ovoj otočnoj

državi postoji mjesto (zijaretgah), trag Ademovih/Adamovih stopala, koje muslimani hodočaste. Veliki broj sufijskih učenjaka vedsku religiozno-duhovnu tradiciju zvali su „religijom Adema/Adama“, među njima se posebno ističe Naqshbandi koji je vedske spise smatrao *božanskom inspiracijom*. Usp. Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 189. i 200-201. Više o Al-Biruniju vidjeti u: Seyyed Hossein Nasr, *Uvod u islamske kozmološke doktrine*, str. 171-269.

- 67 Usp. Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam*, str. 200.

Jedan drugi islamski učenjak, pri tome klasični sufijski mudrac, Abd al-Karim al-Jili znao je dobrano razlikovati vedsku filozofiju, tačnije metafiziku od tribalne prakse. S tim u vezi on *poistovjećuje* vedsko metafizičko učenje s islamskim učenjem o *Božijem Jedinstvu*. Nadalje, on je isticao ono *unutarnje jedinstvo ezoterijskih i metafizičkih učenja ovih dviju tradicija* – vedante i islama. Zapravo, on je, kako to sukusira S. H. Nasr, znao vedskoj tradiciji pristupiti prepoznajući njeno učenje o onom Jednom, ali i prisustvo tog Jednog u njoj, i to iza *vela mnoštva* koje i ova tradicija ima. Al-Jili je kazano postizao zahvaljujući iznimno važnom islamsko-sufijskom učenju o *Logosu*. To učenje je još ranije doveo do riječi Ibn Arabi, a po tom nauku utemeljitelj svake religije zapravo je jedan vid ili manifestacija *Univerzalnog Logosa*. No, vratimo se Al-Jilijevom interesu za vedski nauk i s tim u vezi naglasimo da ga je posebno zanimala tzv. peta veda (*Bhagavadgita*). Usp. *Ibid.*, str. 201-202. i 214-215.

- 68 Mogulski dvor davao je veliki poticaj mnogim umjetnostima, posebno likovnim, i to sitnoslikarstvu i kaligrafiji. Tim umjetnostima bili su podučavani sami vladari, a neki od njih su bili i veoma dobri kaligrafi. Recimo, šah Džahangir isticao se u dobrom nestaliku. Ovaj vladar dovest će perzijskog kaligrafa Abdul Rashida Daylamija na mogulski dvor. Nasljednik Džahangira, šah Džahan također je bio podučavan kaligrafiji. Potom Dara Shukoh i njegov sin Sulayman Shukoh, te braća Aurangzebe i Shah Shuja... pa

sve do posljednjeg mogulskog vladara, Bahadur šah Zafara (u. 1862) – svi oni su, u biti, bili vrsni kaligrafi. Usp. Annemarie Schimmel, *Kaligrafija i islamska kultura*, str. 144-146.

- 69 Ovaj kaligrafski majstor je kao glavni dvorski kaligraf radio dvadeset i tri godine na mogulskom dvoru. Njegovo djelovanje je bilo najzapaženije za vrijeme šaha Džahana, oca Dare Shukoha. Bio je izuzetno cijenjen kod svojih pokrovitelja, a posljednje godine života proveo je u Agri. Godišnjica njegove smrti i danas se u ovom gradu obilježava susretima kaligrafa. Usp. *Ibid.*, str. 110. i 144.
- 70 *Muraqqa* (ar.) je album u islamskoj likovnoj umjetnosti sitnoslikarstva i kaligrafije. Osobito su ovi albumi bili popularni u okrilju perzijsko-safavidske, osmanske i mogulske umjetničke tradicije.
- 71 Annemarie Schimmel, *Kaligrafija i islamska kultura*, str. 145.
- 72 Ova dvojica prinčeva su se samoinicijativno odrekla dvora i prijestolja koje im je pripadalo, dočim je princu Dari Shukohu ono nasilno oduzeto. Izgovor za nasilni čin ubistva Dare Shukoha upravo je njegovo slijeđenje duhovnog puta, onog istog mističnog, univerzalnog puta kojim su hodili Ibrahim ibn Adham i G. S. Buda.
- 73 Navedeno prema: Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, str. 122. Usp. Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, str. 88.

Ranije smo istakli da je Dara Shukoh praunuk cara Akbara, a ovaj vladar će na početku mogulske vladavine, u cilju pridobijanja naklonosti vedskih nasljedovatelja, dobro ograničiti moć uleme, vjerskih prvika, fakiha i mula koji su insistirali na porezima poznatim kao glavarina, džizja ili harač (porez za nemuslimane). Međutim, Akbar nije ostao bez duhovne potpore. Nju je našao u mnogim sufijama, najprije čistijskog reda, tarikata. Njegov dvor bio je ispunjen islamskim učenjacima sklonim sufizmu, ali i vedskim

nasljedovateljima. Recimo, njegovu poresku politiku vodio je nemusliman, *hinduista* Todar Mal. Generalno govoreći, mogulska država za vrijeme vladara Akbara je bila prožeta duhom tolerancije, i taj duh, taj odnos dvora prema, konkretno nemuslimanima dostigao je svoju, u indijskom kontekstu, kako to britanski orijentalista i povjesničar Sir Thomas Walker Arnold (1864-1930) veli, *kulminaciju*. Usp. Bruce B. Lawrence, *Širenje muslimanske vlasti na istok: Islam u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji*, str. 383-385; Thomas W. Arnold, *Povijest islama: historijski tokovi misije*, str. 317.

- 74 Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, str. 41.
- 75 Čištijski tarikati dobio je naziv po gradu Čišť, koji se nalazi u blizini Herata, a danas je poznat pod nazivom Šaklan (Shaqalan) u Afganistanu. Pogrešno se vjeruje da je ovaj tarikati osnovao Mu'inuddin Hasan Čišťi, no stvarni osnivač ovog reda je Abu Ishak Šami Čišťi, rodnom iz Sirije, dočim je Mu'inuddin „utemeljivač“ ovog tarikata na Indijskom potkontinentu. Usp. *Hazreti hadže Mu'inuddin Hasan Čišťi i tarikati Čišťije*, str. 52; Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, str. 414-415.
- 76 Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, str. 94.

O čišťijskom tarikatu, tj. o sufizmu i njegovoj inkulturaciji u okrilju vedsko-vedantinskog, indijskog kulturnog miljea vidi više u: *Hazreti hadže Mu'inuddin Hasan Čišťi i tarikati Čišťije*.

- 77 Usp. Thomas W. Arnold, *Povijest islama: historijski tokovi misije*, str. 338-339.

L I T E R A T U R A :

- 1 Akbar S. Ahmed, *Živi islam: od Samarkanda do Stornoveja*, prevela Zulejha Riđanović, Preporod, Sarajevo, 1996.
- 2 Annemarie Schimmel, *Džibrilovo krilo*, s engleskog preveo Enes Karić, El-Kalem, Sarajevo, 2013.
- 3 Annemarie Schimmel, *Kaligrafija i islamska kultura*, preveo s engleskog i priredio Rešid Hafizović, NI „Ibn Sina“, Sarajevo, 2014.
- 4 Annemarie Schimmel, *My Soul is a Woman: The Feminine in Islam*, The Continuum Publishing Company, New York, 1997.
- 5 Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1978.
- 6 Antonio Monro, *Indija*, s italijanskog preveo Aleksandar Stefanović, Jugoslovenska revija, Beograd, 1986.
- 7 Autor nije naveden, *Hazreti hadže Mu'inuddin Hasan Čisti i tarikat-i Čištijje*, prevela Bisera Turković, Nakšibendijska tekija „Mejtaš“ Sarajevo, Sarajevo, 2010.
- 8 Bruce B. Lawrence, *Širenje muslimanske vlasti na istok: Islam u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji*, u: *Oksfordska historija islama*, priredio John L. Esposito, preveli Ahmed Alibašić et al., Selsebil, Živinice, 2005.
- 9 Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, knjiga prva, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978.
- 10 Čedomil Veljačić, *Razmeđa azijskih filozofija*, knjiga druga, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978.
- 11 Francis Gonsalves, *Populizam i vjerski nacionalizam u Indiji*, u: *Jukić*, br. 45-46-47, Sarajevo 2015, 2016, 2017, Zbor franjevačkih bogoslova „Jukić“.

- 12 Hamid Hadžibegić, *Džizja ili harač*, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Orijentalni institut u Sarajevu, III-IV, Sarajevo, 1953, str. 55-135.
- 13 Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300-1600*, prevela Milica Mihajlović, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974.
- 14 *Hiljadu lotosa: antologija indijskih književnosti od najstarijih vremena do 17. stoljeća*, sačinila, prevela, predgovorom i tumačenjem popratila Vesna Krmpotić, Nolit, Beograd, 1973.
- 15 Kabir, *Reč i oblik*, prevela Nina Živančević, Grafos, Beograd, 1989.
- 16 Kim Knott, *Hinduizam*, prijevod Dušan Janić, Šahinpašić, Sarajevo, 2006.
- 17 Luca Mozzati, *Islamska umjetnost: arhitektura, slikarstvo, kaligrafija, keramika, stakla, tepisi*, sa italijanskog prevela Nadira Šehović, TKD Šahinpašić, BTC Šahinpašić, Karupović d.o.o., Sarajevo, Zagreb, Beograd, 2010.
- 18 Mir Gholam Hussein-khan, *The Siyar-ul-Mutakherin: A History of the Mahomedan Power in India During the Last Century*, Vol. I, London, 1832.
- 19 Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- 20 Oldus Haksli, *Večna filozofija: Philosophia perennis*, preveo Aleksandar Dramićanin, Metaphysica, Beograd, 2006.
- 21 Perwaiz Hayat, *The conversation between Dārā Shukō and Lāl Dās: A Šūfi-Yogī dialogue of the 17th – century Indian subcontinent*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 2016.
- 22 Reza Shah-Kazemi, *Paths of Transcendence: According to Shakara, Ibn Arabi, and Meister Eckhart*, World Wisdom, 2006.

- 23 S. A. A. Rizvi, *Islamska Indija*, u: *Svijet islama*, priredio Bernard Lewis, Jugoslovenska revija i Vuk Karadžić, Beograd, 1979.
- 24 Seyyed Hossein Nasr, *Uvod u islamske kozmološke doktrine: koncepcije prirode i metodi njenog proučavanja po Ikhwān al-Safā', Al-Bīrūniju i Ibn Sināu*, s engleskog preveo Edin Kukavica, u suradnji sa prof. dr. Enesom Karićem, El-Kalem, Sarajevo, 2007.
- 25 Seyyed Hossein Nasr, *Živi sufizam: ogledi o sufizmu*, s engleskog preveli Edin Kukavica i Enes Karić, NI „Ibn Sina“, Sarajevo, 2004.
- 26 Sue Hamilton, *Indijska filozofija: kratak uvod*, prevela s engleskog Sabina Berberović, TKD „Šahinpašić“, Sarajevo, 2003.
- 27 Thomas W. Arnold, *Povijest islama: historijski tokovi misije*, preveli Derviš A. Korkut i Nijaz Šukrić, II izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
- 28 Toshihiko Izutsu, *Sufizam i taoizam*, preveli Enes Karić i Rešid Hafizović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1995.
- 29 <https://www.iranicaonline.org/articles/dara-sokoh>